

¹⁰ Козлов, Ю. Ф. От княза Рюрика до императора Николая II. Саранск, 1992, с. 144.

¹¹ Ключевский, В. О. Цит. съч., с. 28.

¹² Стоглав – Собор бивший в Москве при государе царе Иване Василиевиче в лето от с. м. 7059, от р. Хр. 1551. Изд. Д. Е. Кожанчикова, СПб, 1883, гл. V, вопр. 5, с. 103–106. По-долу: Стоглав.

¹³ След Флорентинската уния Киевската митрополия остава под върховенството на Константинополската патриаршия. Това дало основание на русите да считат православните украинци за “отклонили се от истинската вяра.” По-подробно: Макарий (митрополит). Цит. съч.; Андреев, А. Руската православна църква в средата на XVII в. – реформи и разкол. – ВНР, 1995, кн. 3, с. 14–31.

¹⁴ За благотворителността на руските владетели по-подробно: Каптерев, Н. Ф. Характер отношений России к Православному Востоку в XVI – XVII вв. Изд. II, Сергиев Посад, 1914.

¹⁵ Централный государственный архив древних актов (ЦГАДА) ф. 153 (Духовные российские дела), оп. I, д. 1, л. 2–3.; Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. СПб, 1858, 232–239.

¹⁶ За титулатурата по-подробно: Зеньковский, С. Русское старообрядчество. Духовное движение семнадцатого века. Мюнхен, 1970, с. 247.

¹⁷ Муркос, Г. А. Пугешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке (извлечение). СПб, 1898, с. 129.; Письмо Паисия Лигарида к царю Алексею Михайловичу от 29 мая 1662 г. – В: Дело о патриархе Никоне. СПб, 1897, с. 74–79.

¹⁸ Отчетът за пътуването на А. Суханов, закупените книги и за диспута на Атон в: Чтения в обществе истории и древностей российских (ЧОИДР), 1894, кн. 2, с. 1–283.; Легендата за апостол Андрей – пак там, с. 41–42.; Андреев, А. По въпроса за мисията на Арсений Суханов на Атон в средата на XVII в. – В: България, Балканите и Европа. Сб. в чест на проф. д-р Симеон Дамянов., В. Търново, 1992, с. 300–306.

¹⁹ ЧОИДР, 1894, кн. 2, с. 96–104.

²⁰ Пак там.

²¹ Каптерев, Н. Ф. Цит. съч., с. 271–283.

²² Пак там.

²³ Слово Исполита об Антихристе. Изд. Невоструевым, М., 1882.

ОБЩОТО В МЕМОАРА НА ТАЙНИЯ ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ ДО СУЛТАН АБДУЛ АЗИС ОТ 1867 Г. И В ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Иван Стоянов

През XIX век българската обществено-политическа мисъл достига до забележителни резултати. Макар да се намират в пределите на Османската империя, макар да изпитват притесненията на една чужда и по същество крайно изостанала държавно-политическа система, българите възприемат идеите на Просвещението и дават своя принос за развитието и практическото реализиране на издигнатите от него принципи постановки. Това проличава особено отчетливо във вижданията както на радетелите и творците на новобългарската просвета и култура, така и в политическите възгледи на дейците, свързани с националноосвободителните борби на покорения народ. Програмните документи, дело на организациите от трите направления в освободителното движение – революционно-демократичното¹, буржоазно-либералното² и буржоазно-консервативното³, са своеобразни върхови постижения в тази посока. Те отразяват както степента на общественото развитие, така и политическата култура на своите създатели. Още тук трябва да се каже ясно, че идеите, намерили място в тях, кореспондират видимо с идеите на съответстващите течения в европейския политически живот. И това е напълно обяснимо предвид географското местоположение на българите и техните, макар и трудни, но непрекъснати връзки с Централна и Западна Европа и с постиженията на политическата мисъл в стария континент. В много отношения основополагащите постановки в тези програмни послания са заимствани от европейската теория и практика, но те са доразвити и съобразени с условията, в които българската нация се подготвя за самостоятелен политически живот.

Един от най-интересните документи на Българското възраждане е Мемоарът на Тайния централен български комитет (ТЦБК) до султан Абдул Азис, с който в началото на 1867 г. се предлага дуализъм между Османската империя и българите⁴. Многократно засяган и използван в историческите изследвания⁵, той и до днес е недооценен по достойнство. Издигнатата идея за дуализъм на българите с Османската империя е отхвърлена категорично от революционерите-демократи, а тази тяхна позиция като че ли определя трудно прикривания негативизъм на мнозинството изследвачи, засягащи в различна степен този проблем. От психологическа гледна точка подобна позиция е напълно обяснима, но от научна гледна точка тя е недопустима. Още повече че в Мемоара на ТЦБК са заложени идеи, които с пълно основание могат да се оценят като изключително постижение на буржоазно-либералното направление в българското освободително движение. Двата основни раздела в този документ, озаглавени "За политическата самостоятелност" и "За българската черкова", съдържащи в себе си съответно 15 и 6 основни постановки – члена⁶, могат да се приемат като първи опит за проектиране на основен закон на предвижданата автономна държава. Следователно в тази си част Мемоарът съдържа първия проект за конституция на българите, проект, изработен в края на 1866 и началото на 1867 г.⁷ Колкото и пресилено на пръв поглед да звучи подобна постановка, това е факт, който ще бъде доказан при съпоставката на общите положения, намерили място в Мемоара и в Търновската конституция, изработена през 1879 г. Такава е и целта на предложената студия.

Преди да се пристъпи към съпоставяне и разглеждане на общите постановки в Мемоара и Търновската конституция, е необходимо да се набележат основните проблеми, които задължително се включват във всяка конституция като основен закон на държавата. Подобен подход се налага от твърдението, че основните части на Мемоара могат да се приемат за първи проект за конституция на българите през Възраждането.

Като основен закон всяка конституция се характеризира с това, че в нея намират правнонормативна изява възгледите на господстващата в съответното общество социална прослойка за икономическото и политическото устройство на държавата и обществото. Следователно конституцията е юридически израз на идеологията на тази прослойка или на преобладаващата част от това общество в съответната страна.

Във всяка конституция подлежат на регламентация следните въпроси: а) Характерът и формата на държавата; б) Собствеността и обществено-икономическото устройство, изградено върху съответните форми на собственост; в) Правата и задълженията на гражданите; г) Държавните органи, чрез които се изпълнява и осъществява политическата власт⁸.

В Мемоара са засегнати три от посочените четири групи проблеми. Пропуснат е въпросът за собствеността, който безспорно е от изключителна важност, но който за Османската империя в момента на изработването на проекта е изключително сложен. След провеждането на аграрната реформа и след Закона за земите от 1858 г. земята си остава държавна собственост. Държавата издава разрешения за правовладение и правоползване на мирийските земи, като по този начин поема функциите на спахиите. Владетелят на тази категория земи не може да извършва промени в правоползването им по своя воля. Всичко това можело да се осъществи единствено с благоволенieto на върховния собственик чрез оторизираните за това органи. Редицата допълнения към Закона за земите облекчават наследяването на ползваната мирийска земя, но това не променя по същество феодалния характер на османския поземлен режим. Следователно владеенето на земята от българите и след 1858 г., и след поправките и допълненията на Закона за земите от 1867 г. си остава с условен характер. Същото се отнася и за чифликската земя. Макар при определени условия тя да се продава и предава по наследство, макар да се обработва и експлоатира от чифликчията, и тя си остава държавна собственост⁹.

Условният характер на земеползването в Османската империя, познат добре на съставителите на Мемоара, предопределя пропускането на въпроса за собствеността в неговия

класически вид като задължителна съставка на предлагания вариант за основен закон. Но макар и подминат по тактически съображения, този проблем е засегнат много умело по друг начин, за което ще стане дума в самото изложение.

Съставителите на Мемоара, предлагащи дуализъм между Османската империя и българите през 1867 г., в много отношения предсказват с голяма точност това, което става през 1878 – 1879 г. и е свързано с изработването на българската конституция. Според тях, за да може да се пристъпи към изграждане на турско-българската дуалистична монархия, на първо място, трябва да се обяви амнистия за всички политически емигранти, заточеници и затворници. “За първо дело на тази нова политика, ний просим от Ваше Императорско Величество обща прошка за сичките политически престъпления, както и за сичките беглеци и заточенъй, за да може секий Българин да помогне на отечеството си съ своите способности и съ своята преданост и никой да не пъшка вече по чужди земи.”¹⁰ Подобно условие, поставено от ТЦБК, е напълно разбираемо. В емиграция, на заточение и в затворите по това време се намират едни от най-будните представители на българската нация. Тяхното присъствие и участие в политическия живот на проектираната държава е от изключителна важност и именно това налага исканата от комитета амнистия.

Политическите прозрения на комитетските дейци са впечатляващи, тъй като това им искане се реализира още в първия официален документ след приключването на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. Чл. 17 на Санстефанския мирен договор има следното съдържание: “Високата порта дава пълна и обща амнистия на всички отомански поданици, компрометирани през последните събития, и всички лица, задържани по тоя случай или изпратени на заточение, ще бъдат пуснати веднага на свобода”¹¹.

Второто условие, което се поставя в Мемоара, за да се пристъпи към изграждането на държавата, е свързано с незабавното свикване на едно “извънредно Народно Събрание, избрано от целъ народ, без никаква намесване от правителството. Посланието на това Събрание ще бъде: да определи връзките, които ще съществуват между Отоманската империя и Българското Царство, да избере

царския наместник; да избере и провъзгласи Патриарха; да направи състава (конституцията) на царството и да назначи столицата”¹². Чл. 7 на Санстефанския прелиминарен мирен договор регламентира този проблем по следния начин: “Едно събрание на първенците (нотабилите) на България, свикано във Филипопол (Пловдив) или Търново, ще изработи преди избирането на княза под надзора на един руски императорски комисар и в присъствието на един турски комисар организацията на бъдещото управление според правилата, установени през 1830 г. след Одринския мир в Дунавските княжества. В местата, където българите са смесени с турци, гърци, власи (куцовласи) и други, ще се държи справедлива сметка за правата и интересите на тези населения в изборите и при изработване на органически правилник”. В своя чл. 4 Берлинският мирен договор урежда този проблем така: “Едно събрание от български първенци, свикано в Търново, ще изработи преди избора на княз Органически устав на княжеството. В области, където българите са смесени с турско, румънско, гръцко или друго население, ще трябва да се държи сметка за интересите на тези населения, колкото се отнася до изработването на Органически устав”¹³.

Общата идея в трите текста е повече от очевидна. Следователно още през 1867 г. ТЦБК проектира много вярно първите най-важни стъпки от конституирането на българската държава. Задачите на “извънредното Народно Събрание”, предвидени в Мемоара, по същество са задачите на Учредителното събрание, заседавало в Търново през февруари – април 1879 г.

Като привърженици на либералната политическа доктрина комитетските дейци предвиждат създаването на това събрание да стане по най-демократичен начин – избрано от целия народ, без никаква намеса от страна на държавната власт. Предвид лансираната идея Тайният комитет визира османското правителство и неговите органи, но в по-широк план трябва да се каже, че авторите на тази идея са за такова събрание, в което да попаднат единствено и само хора, избрани от народа. Ако се съпостави тази тяхна идея с начина на конституиране на Учредителното събрание, изработило Търновската конституция, трябва да се отбележи, че в последното

попадат едва 88 народни избраници от общо 229 депутати¹⁴. Останалите се разпределят по квоти, както следва: а) По звание са 117 (от тях 12 представители на висшето духовенство и 105 представители на административните съвети и съдилища); б) Представители на учреждения и дружества – 5; в) Назначени от руския императорски комисар – 19¹⁵.

Този състав и начин на създаване на Учредителното събрание има своето обяснение, но в изработената и приета на 16 април Търновска конституция депутатите на това същото събрание включват чл. 86 и чл. 144, намиращи се съответно в разделите “За състава на Обикновеното Народно Събрание” и “За състава на Великото Народно Събрание”, които имат следното съдържание: “Обикновеното Народно Събрание се състои от представители, избрани направо от народа, по един представител на десет хиляди души от двата пола...”¹⁶, и: “Великото Народно Събрание се състои от представители, избрани направо от народа. Числото на тие представители е равно с двойното число членове на Обикновеното Народно Събрание, като се вземат по двама представители от всеки десет хиляди жители от двата пола...”¹⁷.

Цитираните части от двата члена на Търновската конституция са ново потвърждение за широкия политически кръгзор на създателите на Мемоара и на техните либерални убеждения. Пълното съвпадение между виждането им за избора на Народното събрание и виждането, регламентирано в изработената през 1879 г. конституция, не оставя никакво съмнение относно сериозните познания на комитетските членове в тази сложна материя. Нещо повече дори – те предвиждат за проектираното от тях извънредно Народно събрание и редица други задачи освен изработването на основния закон, и то все такива, които са от жизнена важност за стартирането на държавния живот – определяне на взаимоотношенията между Османската империя и Българското царство, избиране на царския наместник, избиране и провъзгласяване на патриарх, определяне на българската столица. Една от тези задачи – избор на столичен град, е решена и от Учредителното събрание в Търново. На 22 март/3 април по предложение на проф. М. Дринов София е номинирана за столица на Княжество България¹⁸.

Съпоставянето на задачите, които изпълнява Учредителното събрание съобразно с чл. 4 на Берлинския мирен договор, и задачите, които се предвиждат за него още през 1867 г. от ТЦБК, налага убеждението, че комитетските членове предлагат професионална програма за първия български парламент. Силно впечатление прави заложената идея за избор и провъзгласяване на патриарха от тази институция. С това се демонстрират безапелационно предимствата и върховенството, които се отдават на светската над духовната власт. А това е поредното доказателство за убежденията на съставителите на документа, убеждения, звучащи в унисон с просвещенските идеи за свободата на човешката личност и за правото ѝ да решава сама как да действа. На практика Тайният комитет възприема изцяло определението на Имануел Кант за Просвещението, което гласи: “Просвещението е изходът на човека от непълнолетието, което той сам си е причинил. Непълнолетието е невъзможността да се ползваш от разсъдък си без ръководството на някой друг. Самопричинено е това непълнолетие, когато причината му не лежи в недостиг на разсъдък, а в липсата на решителност и смелост да се ползваш от него без ръководството на другото. Имай смелост да си служиш със собствения разсъдък! Ето, това е девизът на Просвещението”¹⁹.

Авторите на Мемоара допускат в тази му част и някои несъобразности. Използваните понятия като “Българско царство”, “състав (конституция) на царството”, “патриарх” се свързват с независимите държавни формирания и независимите църкви. В същото време предвижданият статут за българската държава е политическа, духовна и административна автономия в пределите на Османската империя. Това категорично проличава и от съдържанието на Мемоара, и от Проектомемоара, където П. Кисимов озаглавява двата основни раздела така: “За автономията на Българската църква”²⁰ и “Ето по кой начин предлага и проси Българският народ на В. Император да му се отстъпи и основе автономията”²¹. Може да се допусне, че участниците в ТЦБК са наясно с всичко, казано по-горе²², но най-вероятно използват тези понятия с тактически замисъл и разчитат, че те няма да бъдат забелязани от някои от избраните адресати, а на други (Русия например – б. а. И. С.) ще направят силно положително впечатление.

При съпоставянето на самите постановки, намерили място в двата основни раздела на Мемоара, и на постановките в Търновската конституция се наблюдават изключително интересни моменти, които дават основание да се смята, че комитетските дейци имат задълбочени политически и държавнически познания – т. е., че те са запознати с науката за държавата и правото.

Основният проблем при конституирането на държавата се състои в същността на нейния статут – т. е. дали тя ще бъде независима, или ще се намира в ролята на несамостоен субект с ограничена административна, духовна, административно-духовна или пълна автономия. Така е третиран този въпрос и в международните актове, с които се създава българската държава – Санстефанския мирен договор (чл. 6)²³ и Берлинския мирен договор (чл. 1)²⁴.

Със същия проблем започва разделът “За политическата самостоятелност” на Мемоара до султан Абдул Азис. В чл. 1–5 се уточняват взаимоотношенията на проектираната автономна българска държава с Османската империя²⁵. Този въпрос не намира място в Търновската конституция, тъй като депутатите в Учредителното събрание смятат, че той засяга външнополитическите проблеми на Княжество България. Освен това статутът на държавата е регламентиран от постановленията на Берлинския мирен договор.

Другият основен изходен момент за конституирането и последващото функциониране на една държава е за нейната територия. Той присъства в самото начало на двата коментирани документа. Това е напълно естествено, тъй като, за да се изгради държавната организация, тя трябва да има ясно очертана територия и граници. Чл. 2 на раздела “За политическата самостоятелност” гласи: “България съ сичките ѝ провинции, населени от българи, да се упредели и назове “Българско Царство”²⁶. Този на пръв поглед лаконичен текст е пояснен много точно в заключителната част на Мемоара, където се отбелязва, че териториите на Българското царство се простират “от светлия престол на В. Велич. (т. е. – от Цариград – б. а. И. С.) до края на Тесалия и до границите на Сърбия и Албания”²⁷.

Гл. I на Търновската конституция е онасловена “За територията на Княжеството”. Тъй като проблемът за границите на държавата е решен от международен договор, включените постановки разглеждат

възможностите за намаляване и увеличаване на територията, за уточняване на границите и за административното разделение на държавата. Според чл. 3 “Територията административно се дели на окръжия, околии и общини. Особен закон ще се изработи за това административно делене върху начала за самоуправление на общините”. Текстът на този член е много близък в смислово и съдържателно отношение с чл. 15 от раздела “За политическата самостоятелност” на Мемоара: “Градските и селските общини да си имат съветите, за да си управляват местните дела независимо от правителствената администрация според особен един закон”. Следователно и дейците на ТЦБК през 1867 г., и създателите на Конституцията през 1879 г. имат еднакви виждания за ползата от административното разделение на българските територии и местното самоуправление, като последното бъде независимо от централната администрация. Това е така, защото централната власт решава въпроси, които се отнасят до всички в държавата, докато местната власт се занимава с проблемите на една административно обособена част от територията. Свободата на местното самоуправление всъщност лишава централната власт от възможността да налага своите виждания безпрекословно, а това развива гражданската инициатива и укрепва свободолюбовното чувство на индивида.

Общото в двата документа в тази им част е повече от видимо – в посочените в Мемоара територии и в наложените от Берлинския договор граници ще се изгражда бъдещият български държавен механизъм. От казаното по-горе се вижда, че изграждането му ще се базира на най-напредничавите постижения на европейската политико-правна доктрина.

Друг важен проблем, застъпен в началото на двата документа, е за особата на княза. В коментирания раздел на Мемоара това са чл. 5, чл. 6 и чл. 7²⁸. Според тях “Българското Царство” ще се управлява от един царски наместник, християнин, избран от народното представителство и признат от султана. Той ще бъде, след султана, глава на държавата, на управлението и на изпълнителната власт, върховен командващ на българската войска и изпълнител на правосъдието. Царският наместник ще управлява държавата с помощта на един съвет, членовете на който са “изключително българи”, избрани от събранието.

Включените в тази част на Мемоара права и задължения на “царския наместник” в много отношения кореспондират с постановките на гл. II от Търновската конституция “Каква е Княжеската власт и какви са нейните предели”. След като се указва, че Българското княжество е монархия наследствена и конституционна, с народно представителство (чл. 4), в чл. 5 се подчертава, че “Князът е върховен представител и глава на Държавата” – т. е. повтаря се съдържанието на чл. 6 от раздела “За политическата самостоятелност” на Мемоара, където се казва: “Царският тоз наместник да бъде след Негово Вел. Султана, глава на държавата...”²⁹. В чл. 10 на Търновската конституция се постановява: “Князът утвърждава обнародваните от Народното събрание закони”³⁰. Чл. 7 на раздела “За политическата самостоятелност” от своя страна съдържа почти подобен текст, който регламентира част от правата и задълженията на княза и правителството”... да имат правото на първоначинание (initiative) за изработване на предначертанията на бюджета на държавата, които предначертания, след удобрението на народното представителство, да ся поднасят на високото потвърждение на царския наместник”³¹. Следователно без това “потвърждение” приетите от събранието решения не могат да влязат в сила – така, както е и според постановленията по същата материя на Търновската конституция.

Чл. 11 на утвърдената на 16 април 1879 г. Конституция обявява българския княз за “върховен началник на всички военни сили в Княжеството...”³², както това прави чл. 6 от Мемоара, където царският наместник е обявен за “върховен началник на българската войска”³³. Чл. 12 на Конституцията предоставя изпълнителната власт на княза – всички органи на тази власт действат от негово име и под негов върховен надзор³⁴. Същите права се дават на царския наместник според чл. 6 на Мемоара³⁵. Съдебната власт според чл. 6 на раздела “За политическата самостоятелност” и чл. 13 на Търновската конституция принадлежи на особени органи, които действат от името на княза – т. е. той е изпълнител на правосъдието. В Мемоара обаче има и специален чл. 10, който гласи: “Правосъдието да се води по особените български закони, които ще издаде събранието. То да бъде отделно и независимо от административната

част. Съдилищата да решават в името на закона и на царския наместник. В столицата на царството да има един върховен двор правосъдия, който да прегледва решенията на съдилищата, да ги удобрява или унищожавя”. Съдържанието на този член едва ли се нуждае от коментар. И все пак трябва да се каже, че ТЦБК обособява по категоричен начин съдебната власт като независима и от изпълнителната, и от законодателната. А това е правовата основа за изграждането на една буржоазна държава. И още нещо изключително важно като общност във вижданията на съставителите на Мемоара и творците на Конституцията се откроява релефно в тези им раздели. В първия документ се казва, че царският наместник и членовете на съвета (министрите – б. а. И. С.) трябва да се намират под взаимна отговорност “и затова никое решение на царския наместник не ще има законна сила, ако не бъде подписано и от членовете на съвета”³⁶. В същото време чл. 18 от гл. II на Конституцията постановява: “Наредбите и разпорежданията, които излизат от Княза, имат сила в такъв случай, когато те са подписани от надлежните министри, които приемат на себе всичката за них отговорност”³⁷.

Посочените съвпадения и общи позиции по проблема за княжеската особа от съставителите на Мемоара и участниците в Учредителното събрание са силно впечатляващи. Определено трябва да се подчертае, че дейците на ТЦБК още през 1867 г. са наясно с основните моменти, на които трябва да се акцентира при изработването на един основен закон. И още – те много прецизно се ориентират в една изключително сложна област, която е свързана с изграждането на нов държавен механизъм. Разбира се, при сравняването на коментираниите части от Мемоара и Конституцията може да се каже, че последната е много по-завършена като основен закон и много по-изчистена и ясна в постановъчно отношение. Това обаче не променя като цяло убеждението за впечатляващото припокриване на най-важните моменти в тази част на двата документа. В много отношения то е не само смислово, но дори текстуално и терминологично.

Тук задължително трябва да се направи една уговорка. Дотук водещ в сравняването на общото е Мемоарът – така, както е

посочено и в заглавието. Общите проблеми, които се изясняват и постановяват в началото и на първия, и на втория документ, налагат по естествен начин този подход. В следващите страници той ще бъде изоставен и ще се следва структурата на Конституцията, която е по-рационална и по-прецизна, а освен това е съобразена с каноните на конституционното право. Така ще се запази последователността в съпоставянето на общото между Мемоара и Търновската конституция, като тази последователност се съобразява с приетия в Търново основен закон на България. В самото въгрешно разискване и интерпретиране на отделен проблем ще се наложи използването и на двата подхода. Подобен начин на изложение в никакъв случай няма да измести акцента на поставената цел – напротив, общите положения между двата документа ще се открият още по-релефно и ясно.

Гл. IV на Търновската конституция “За герба на Княжеството, за печата и за народното знаме” регламентира символите на Княжеството. Чл. 21 гласи: “Българският Държавен герб е златен коронован лев в тъмночервено поле. Над полето княжеска корона”³⁸. Чл. 11 от разглежданата част на Мемоара, засягащ проблемите на българската войска, също изяснява този въпрос. “Знамената ѝ да носят от едната страна Императорския герб, а от другата Лева, който е герб на България”³⁹.

По-нататък, в гл. IX, Търновската конституция постановява въпроса за вярата. Чл. 37 има следното съдържание: “Господстваща в Българското Княжество вяра е Православно-Християнската от Източно изповедание”⁴⁰. Чл. 9 от частта “За политическата самостоятелност” на Мемоара има същото съдържание: “Въсточната православна религия да бъде господстваща религия на държавата”⁴¹. Пълното съвпадение на тези два текста едва ли може да се смята като нещо изключително, но трябва да се подчертае, че ТЦБК поставя този текст в Мемоара през 1867 г., когато българският народ и всички български земи се намират в пределите на Османската империя. По това време българите са единственият балкански етнос, лишен от най-елементарни народности свободи. Макар развързката на българо-гръцката църковна разпра да е близка, българите дори в църковно отношение се намират под чужда власт. При това

положение поставянето на проблема за автономна българска държава, за самостоятелна българска църква и за официализиране на източноправославната религия в новото държавно формиране е акт, който заслужава да бъде оценен по достойнство с почетелен знак.

И още нещо се натрапва от пръв поглед при сравняване на гл. IX – “За вярата”, от Търновската конституция и втория основен раздел на Мемоара, озаглавен “За българската черква”. Най-вероятно съвсем случайно, но независимо от това силно впечатляващо, и двата дяла имат по шест основни постановления, обособени като шест отделни члена. Съдържанието им обаче се разминава значително и това е напълно обяснимо. Исканията и вижданията на ТЦБК по проблемите на българската църква са издигнати преди обособяването ѝ в самостоятелна институция. Освен това през 1867 г. българските земи, макар и под двоен иноземен гнет – политически и духовен, се намират в пределите на Османската империя и съставителите на Мемоара искат възстановяването на българската църква такава, каквато е била тя преди унищожаването ѝ. Начело според начертаната програма трябва да стои патриарх – българин, избран от Народното събрание. Патриархът да управлява църквата с помощта на Синод, членовете на който също са избрани от Народното събрание. Искане се още изработване и приемане на закони, регламентиращи дейността на църквата. Настоява се патриаршеският престол да бъде винаги в столичния град на държавата. Определят се и границите, върху които ще се простира юрисдикцията на българската църковна организация⁴².

Доста по-различни са постановленията за вярата, намерили място в Търновската конституция. След Берлинския мирен договор българският народ и българските земи са разпокъсани по един безпрецедентен начин и това налага своя естествен отпечатък и върху основния закон. Необходими са много такт, дипломатическо умение и прецизна политическа дейност, за да се уважат решенията на т. нар. Велики сили и в същото време да се запази възможността за бъдещо обединение на разпокъсаната нация. Чл. 6 от раздела “За българската черква” на Мемоара е твърде откровен и гласи: “Сичките стари права и привилегии на Българската Черква да ѝ се

повърнат, както и Епархиите, които са зависели от старите български Патриаршии: Търновска, Охридска и Ипекска⁴³. В същото време чл. 39 на Търновската конституция е силно дипломатичен и съобразен с реалностите, макар познавачите на проблема да съзират почти същото подтекстно съдържание, както съдържанието на цитирания чл. 6 от Мемоара. “Българското Княжество, като съставлява една неразделна част от Българската църковна област, подчинява се на Св. Синод – върховната духовна власт на Българската църква, гдето и да се намира тая власт. Чрез последната Княжеството съхранява единението си с Вселенската Въсточна Църква въ всичко, що се отнася до догмите на вярата”. Такова е съдържанието на чл. 39 и то в много отношения кореспондира със съдържанието на цитирания член от Мемоара, но създателите на Търновската конституция са лишени от свободата на комитетските членове да изкажат и зложат в основния закон своето откровено мнение. Ето защо те по принуда възприемат езика и маниера на дипломатията – завоалиран и индиректен, но винаги даващ възможност за изход според възникналата ситуация.

В коментиранията части – за вярата, на двата документа има и още нещо много общо. Това е въпросът за верската принадлежност на царския наместник – княза. Дейците на ТЦБК са категорични по този въпрос – той трябва да бъде християнин. Макар да не се уточнява, че се отнася за личност, принадлежаща към източното православие, мнението на комитетските членове не може да се тълкува в никакъв случай по друг начин. За това говори целият раздел “За българската черква” и чл. 9 на раздела “За политическата самостоятелност”.

Създателите на Търновската конституция също са пределно ясни по коментирания проблем. Чл. 38 постановява: “Българският княз и потомството му не могат да изповядват никоя друга вяра, освен православната”. Тази категоричност обаче е смекчена във втората част на същия член, където се отбелязва, че само първият български княз, ако принадлежи към друга вяра, може да си остане в нея.

Общността във вижданията на съставителите на двата документа и по въпроса за вярата на българския княз е очевидна, но различното време, в което се появяват те, налага появата на втората

част на чл. 38 от Конституцията. При това чл. 3 на Берлинския договор уточнява, че българският княз ще бъде свободно избран от народа и ще се утвърди от Високата порта със съгласието на великите сили. И още – никой член на царстващите домове на великите европейски сили не може да бъде избран за български княз⁴⁴. Това решение на Берлинския конгрес, което показва по недвусмислен начин, че на този пост ще бъде избран най-вероятно чужденец и известната вече ориентация към определена личност за българския княжески престол, налагат нова проява на дипломатичност от страна на участниците в Учредителното събрание.

Гл. X на Търновската конституция е онасловена “За законите”. Чл. 43, чл. 44, чл. 45 и чл. 46 изясняват начина на приемане на законите от Народното събрание и влизането им в сила след одобряването от княза и след обнародването им⁴⁵. Макар и в доста по-съкратен вариант, този проблем е засегнат и в първата основна част на Мемоара. В чл. 7, където се регламентират правата и задълженията на изпълнителната власт, се отбелязва, че “членовете на съвета” – т. е. министрите в правителството, имат правото да изработват предначертания – законопроекта, “които предначертания, след одобрението на народното представителство, да се поднасят на високото потвърждение на царския наместник”⁴⁶. Цитираният текст се припокрива буквално в смислово отношение с чл. 45 от Търновската конституция, имащ следното съдържание: “Приетият от Народното събрание закон се предоставя на Княза за утвърждаване”⁴⁷.

Гл. XII на Конституцията “за гражданите на Българското Княжество” регламентира правата и задълженията на поданиците на държавата. Дял VI на тази глава постановява лична неприкосновеност, неприкосновеност на жилищата и кореспонденцията. Дял VIII обявява свободата на печата, дял IX – свободата на сдруженията и на съставянето на дружества, и дял X – правото за подаване на прошения. Точно тази част на гл. XII от Търновската конституция дава основание на почти всички изследвачи да твърдят, че тя е една от най-демократичните и най-свободолюбивите за своето време⁴⁸. Тук представителите на либералното течение в Учредителното събрание съумяват да наложат своите виждания по един безапелационен начин. Акцентирането на този момент е напълно

съзнателно и то цели да покаже еднаквостта в разбиранията на създателите на Конституцията и на отразеното в Мемоара по посочените проблеми. Чл. 14 от частта “За политическата самостоятелност” обединява въпросите, разгледани в посочените няколко дяла на гл. XII от Търновската конституция, по следния начин: “Сяка гражданска и политическа свобода да ся обезпечи, напр. свободата на печата, на говора, на събранията, на публичните разговори за разискването на политически и обществени питання и пр., както и личната свобода, жилищната ненарушимост и вероизповедната търпимост”⁴⁹.

Посочените права на гражданите в гл. XII на Конституцията, макар и обособени в отделни дялове, макар и регламентирани в съответни членове, всъщност са посочени и отстоявани от дейците на ТЦБК още в началото на 1867 г. Този факт е твърде показателен и за тяхната политическа ориентация, и за тяхното държавническо мислене, и за познанията им в областта на конституционното право. Безспорен е фактът, че те заимстват най-прогресивното от постиженията на европейската политическа наука, и най-вече от нейната либерална доктрина. Но безспорно е и това, че те познават тази доктрина и предлагат налагането ѝ в проектираната българска държава 11 години преди нейното възстановяване.

В гл. XII на Конституцията се третира и въпросът за собствеността. Чл. 67 на дял III – “За правото на собствеността”, гласи: “Правата на собствеността са неприкосновени”⁵⁰. Този проблем, както вече беше отбелязано, не е засегнат директно в Мемоара поради споменатите съображения. Но индиректно той е поставен много ясно за тези, за които е предназначен документът. Комитетските дейци са запознати добре с постановленията на Хатихумаюна от 18 февруари 1856 г. и преди това на Гюлханския Хатишериф от 22 октомври 1839 г. По въпроса за собствеността в Хатишерифа изрично се отбелязва следното: “Всеки ще владее своите имоти от всякакъв вид и ще разполага с тях с пълна свобода, без да може някой да му пречи. Така например невинните наследници на един престъпник не ще могат да бъдат лишени от своите законни права и имотите на престъпника не ще бъдат конфискувани. Тези императорски отстъпки ще се простират за всички наши поданици. От каквато религия или секта да бъдат, те ще се ползват от тях без изключение”⁵¹. Същата

формулировка на проблема, но вече доусъвършенствана, е заложена и в чл. 1 на Хатихумаюна – “Гаранциите, обещани от Наша страна на всички поданици на моята империя с хатихумаюна от Гюлхане в съгласие с Танзимата, без разлика на класи и вероизповедания, за сигурността на техните личности и на техните имоти и за запазване на тяхната чест, са днес потвърдени и консолидирани и за да добият своя пълен ефект, ще бъдат взети ефикасни мерки”⁵². Тези постановки на коментирания документ, макар да остават само на книга, са използвани умело от авторите на Мемоара и в заключителната част на чл. 14 изрично се подчертава, че трябва да се обезпечи “... личната свобода, жилищната ненарушимост и вероизповедната търпимост”. Така, без да декларира искането за неприкосновеност на частната собственост по категоричен начин, ТЦБК всъщност отстоява тази основополагаща постановка на буржоазния политически режим. Отстоява я дипломатично, но твърдо, защото личната свобода на индивида е немислима без осигуряване на неговата икономическа обезпеченост. А последната се базира преди всичко на частната собственост. Следователно политическата свобода е немислима без икономическа свобода. В действителност съставителите на Мемоара лансират едни от най-известните принципи на либерализма, систематизирани от Адам Смит в “Изследване за природата и причините за богатството на народите” (1776 г.). Според Смит икономическите промени вървят “ръка за ръка” с промените в политическия живот, с промените в политическите структури. Политическата и икономическата свобода са естествен израз на един конституционен ред, при който са гарантирани гражданските и политическите права на личността⁵³.

Изключителният акцент за правата на личността, намерил място в гл. XII на Търновската конституция и в чл. 14 на първата основна част на Мемоара, е в унисон и с друг важен принцип на либерализма – този, според който всички хора без изключение имат едно и също призвание да бъдат свободни – т. е. всички имат право на еднаква сигурност, имат еднакво право да изразяват мнението си, без да пречат на останалите. Всеки индивид трябва да има инициативата за собствения си живот. В резултат на всичко това се проявява и тази силна обвързаност на либералната доктрина с

гражданските сдружения⁵⁴, намерила място и в Мемоара до султан Абдул Азис, и в Търновската конституция.

Дял V на гл. XII регламентира въпроса за военната служба. Този проблем съзнателно е отделен от коментирания по-горе граждански и политически права, тъй като той има интересен аналог в чл. 11 на частта “За политическата самостоятелност” на Мемоара. Според Конституцията всеки български “поданик е длъжен да служи във военна служба, по наредения за това закон” (чл. 71). В чл. 72 се указва, че за криминални престъпления военни лица се съдят от военните съдилища само когато са на действителна военна служба.

Макар да се отнася до същата проблематика, чл. 11 от Мемоара има различно съдържание: “Българското царство да има своя народна войска, отделна и организирана по новите системи и според особен един закон. Началниците на войската, както и нейните свещеници, да бъдат българи. Униформата на войската да бъде военния народен костюм. Знамената ѝ да носят от едната страна Императорския герб, а от другата Лева, който е герб на България. Тя ще съучаства заедно с Императорската армия във всяко дело, което се отнася към защитата на общото отечество; нейните дела ще се ограничават само в Европа”.

Текстовото различие между сравняваните откъси на двата документа е очевидно, но и тук идеята е обща – създаване на българска военна сила, която да защитава границите и интересите на държавата. Исканията на ТЦБК са напълно обясними с времето и условията, в които се създава Мемоарът.

Гл. XIII на Конституцията – “За Народното представителство”, разкрива функциите на Народното събрание. Според чл. 85 Народното събрание бива два вида – Обикновено и Велико. В следващата XIV глава – “За обикновеното Народно Събрание”, са включени три дяла, изясняващи проблемите, свързани със състава на събранието, свободата на мненията и неприкосновеността на членовете на събранието и публичността на заседанията на Народното представителство⁵⁵. Гл. XV изяснява “Какви работи има да върши Народното събрание”. По-нататък гл. XVI регламентира реда, по който се внасят и разглеждат проектите и предложенията. Специална глава – XVII-та, е посветена на бюджета, а следващата

третира проблемите “За държавните займове”. Последната глава, посветена на Обикновеното Народно събрание, е XIX и е онасложена “За свикването на Народното събрание”⁵⁶.

Щрихирането на тази известна на всички изследвачи структура на конституционните постановки, засягащи Обикновеното Народно събрание, цели по-лесното откриване на общото в тях с тези, намерили място в Мемоара. Чл. 8 на частта “За политическата самостоятелност” гласи: “Народното представителство да се състави от едно упределено число членове, които да представляват сичките Български населения; Те да се избират от народа по вишегласие, според особен един избирателен закон, без най-малкото намесване от страната на правителството”⁵⁷. При съпоставяне на тази част от чл. 8 на Мемоара с чл. 86 от Търновската конституция са установяват много общи положения. Според Конституцията “Обикновеното Народно Събрание се съставя от представители, избрани направо от народа, по един представител на десет хиляди души от двата пола... Избиратели са всички български граждани, които имат възраст по-горе от 21 години и се ползват с граждански и политически правдини... За реда на изборите ще се изработи особен избирателен закон”⁵⁸. Цитираните текстове правят впечатление не само със смисловата еднаквост, но и с текстуалната си сходимост, особено в частта за избирателния закон. За пореден път съставителите на Мемоара демонстрират завидни познания в областта на конституционно-парламентарната практика. При отсъствието на такава практика в империята, в която живеят, това е сериозен атестат за тяхната задълбочена подготовка в тази сложна тематика. А това от своя страна означава, че ръководителите на буржоазно-либералното направление в българското националноосвободително движение са в крак с най-новите постижения в теорията и практиката на европейския либерализъм.

Още по-ярки са сходствата между сравняваните документи в частта, която изяснява “организацията и длъжностите на събранието”. В Мемоара това се прави в чл. 8, където правата и задълженията на Народното събрание са регламентирани в 9 подточки. В първата се отбелязва, че времето за свикването му и продължителността на редовните му годишни заседания трябва да се

определи от закон. В случай на необходимост събранието трябва да се свиква и на извънредни заседания, като задача на правителството е да оповести свикването му. На тази подточка от Мемоара съответстват чл. 127 и чл. 128 от Търновската конституция. Първият постановява, че князът свиква Народното събрание “редовно всяка година”. Сесията е с продължителност от 15 октомври до 15 декември, “но по някои важни работи Събранието може да се свиква и извънредно”. В чл. 128 се казва, че мястото, където ще заседава събранието, и времетраенето на заседанията се указва “в разпореждането на Княза за свикването на Събранието”⁵⁹. И още нещо – според чл. 138 членовете на Народното събрание не могат да се събират на сесия, без да бъдат свикани от княза.

Тук едва ли е необходим подробен коментар, за да се доказват видимите сходства между сравняваните текстове, но задължително трябва да се подчертае, че ТЦБК обосновава по-демократична процедура за свикването на събранието. Той предлага тази задача да се изпълнява от правителството, докато Търновската конституция вменява това задължение и право на княза. Освен това чл. 136 постановява, че князът може да разпусне Народното събрание и да назначава нови избори за народни представители. Учредителите в Търновското Народно събрание включват в Конституцията и чл. 129, според който “Редовните заседания на събранието може да се продължат по взаимно съгласие на Княза и Народното събрание”, което ще рече, че в този текст посочените два субекта са с равни права по коментирания проблем. В действителност обаче Търновската конституция дава много по-големи права на княза, отколкото на парламента, за което говори фактът, че почти две трети от 169-те члена на основния закон са свързани с княжеските правомощия.

Подточка б) на чл. 8 предлага заседанията на Народното събрание да бъдат публични и да стават винаги в столицата на Царството⁶⁰. Дял III на гл. XIV от Конституцията – “За публичността на заседанията на Народното Събрание” – разглежда обстойно този проблем, а чл. 99 има същото съдържание като коментираната подточка на чл. 8 – “Заседанията на Народното събрание стават дверем отворенъим”. По-нататък в този дял Конституцията регламентира по какъв начин могат да се провеждат закрити заседания и как се

поддържа редът в събранието⁶¹, но в нея не се посочва изрично къде трябва да заседава то, както това се прави в Мемоара. Чл. 139 категорично потвърждава тази мисъл – “Членовете на Народното събрание, които живеят не в същото място, гдето заседава Събранието, получават както наднични пари, така и всички пътни разноски за отиване и връщане...”⁶². Най-вероятно заседанията на Учредителното събрание в Търново и избирането на София за столица на държавата предопределят подобна позиция на Търновската конституция. Тя обаче едва ли се оказва най-правилната предвид последвалите събития. Като пример може да се посочи провеждането на Второто Велико народно събрание в Свищов през 1881 г. под диктата на княз Александър Батенберг. Следователно и в този пункт ТЦБК има по-ясна и по-принципна позиция от създателите на Конституцията.

Подточка в) на чл. 8 предвижда Народното събрание да се открива или лично от султана, или от царския наместник с императорско слово. Следващата подточка – г), предвижда правото на събранието на отговор “чрез адрес на това Императорско слово, както и правото да попълтва”⁶³. В чл. 130 на Търновската конституция се постановява, че “Князът отваря и затваря Събранието или сам, или поръчва това на друго лице, което е особно за това упълномощено”. Чл. 133 пояснява, че при отваряне на събранието в княжеското слово се описва положението на държавата и се указват проектите и предложенията, които ще се внасят за разглеждане в събранието. Следващият 134 член гласи: “На Княжеското слово Събранието представя Князю адрес за отговор”⁶⁴. Смесовата еднаквост на сравняваните постановки е очевидна, а разликата в изразите “Императорско слово” в Мемоара и “Княжеско слово” в Конституцията е обяснима с вече използваните аргументи различно време и различни условия при изработването на двата документа. ТЦБК предлага изработения проект на султана и напълно естествено е нему да се предоставя правото да открива Народното събрание поне на книга, а в действителност това да прави царският наместник. Създателите на Конституцията работят при напълно различни условия и правят възможното, за да игнорират зависимостта на българската държава, наложена чрез Берлинския мирен договор. И

тъй като това на практика не може да стане, учредителите се стремят поне да не афишират външно тази зависимост.

Другият основен момент в подточка г) е правото на събранието да "попъйтва". Той е свързан с отговора на тронното слово и дейците на ТЦБК имат предвид "попъйтването" да се отправя към царския наместник. Търновската конституция решава този проблем по друг начин. Тя дава правото на Народното събрание да пита, но това питане не е свързано с княжеската особа, а с принципа за парламентарния контрол. Чл. 107 гласи: Членовете на Събранието имат право да правят на Правителството запитвания, а надлежните министри са длъжни да отговарят на тия запитвания". Предходните чл. 106 и т. 7 от чл. 105 всъщност са прелюдия към чл. 107 и те дават същите права на Парламента – "...Министрите, като ги запита Събранието, длъжни са да дават обяснения" (чл. 106) и "Да подига питаня за отговорността на министрите" (чл. 105, т. 7).

И още нещо прави впечатление при съпоставката на последните текстове от двата документа. Това е не само съдържателната, но отново и текстуалната прилика. В Мемоара се казва: "Събранието да има правото да отговаря чрез адрес на това Императорско слово", а в Конституцията е записано: "На Княжеското слово събранието предоставя Князю адрес за отговор". Използването и в двата случая на почти едно и също словосъчетание "отговор чрез адрес" и "представя Князю адрес за отговор" поражда мисълта за ползването на общ първоизточник и от ТЦБК, и от съставителите на конституционния проект, а по-късно и от учредителите в Търновското събрание. Това е чл. 95, ал. 2 на Румънската конституция от 1866 г., където се казва, че Събранието предоставя на княза отговор на тронната реч⁶⁵.

Следващите две подточки в чл. 8 – д) и е), имат изключително важно съдържание. Според първата Народното събрание трябва да има надзор върху всички дела на правителството, а втората гласи: "Да има право да обвинява и дава под съд членовете на правителството"⁶⁶. Тези постановки намират място в доста по-разширен вариант в Търновската конституция. В гл. XXI – "За Върховните Правителствени Уредби; за Министерския съвет и Министерствата", чл. 153, чл. 155, чл. 156, чл. 157, чл. 158 и чл. 159 постановяват де-

тайлно и в императивна форма проблема за парламентарната отговорност на министрите. Според чл. 153 "Министрите са отговорни пред Княза и Народното Събрание **съвкупно** за всичките общи мерки, които те вземат, и **лично** всякой един за всичко, което е той извършил по управлението на поверената нему част". Този член на Конституцията е изключително важен, тъй като в него се рагламентира солидарната, т. е. политическата отговорност, на Министерския съвет за всички общи решения, които той взема. Така основният закон, приет в Търново, е категоричен по един проблем, който само е загатнат в Мемоара. Тук трябва да се отбележи, че до това време такава политическа отговорност за министрите предвижда единствено чл. 6 на Френската конституция на Третата република от 25 февруари 1875 г.⁶⁷ Подобна констатация е твърде показателна за дълбочината на либералните убеждения, властващи и в ТЦБК, и у мнозинството представители, заседаващи в Учредителното събрание.

По-нататък чл. 155 постановява, че Народното събрание може да предава министрите на съд за измяна на отечеството и на княза, за нарушение на конституцията, за предателство или за някаква вреда, причинена на държавата с цел облагодетелстване. Следващите четири члена, до 159-ти включително, изясняват самата процедура по даването на министрите под съд от парламента⁶⁸.

За пореден път съставителите на Мемоара демонстрират задълбочено познаване на либералната политико-правна доктрина. Гаранциите срещу злоупотребата с властта според тях са силата на общественото мнение, съсредоточена в парламента, и разделението на властите. Тези прозрения на Бенжамен Констан в началото на XIX в.⁶⁹ са възприети безрезервно и от създателите на Мемоара, и от авторите на Търновската конституция. Всъщност са възприети от българската либерална буржоазия, която вижда в тях залог за просперитет на отделната личност, а оттам и на обществото в държавата.

В подточка ж) ТЦБК изисква Народното събрание "да има правото да разисква предначертанията на закони, които би му представило правителството, да ги одобрява или да ги отблъсква". В следващата подточка се казва дословно: "Да изпитва полезността

или нуждата от законите, които би трябвало да ся създадат, и да иска от правителството да му представи придначертанията за тях”⁷⁰. Посочените два основополагащи принципа за работата на Народното събрание са развити обстойно в Търновската конституция. Чл. 44 от гл. X – “За законите”, постановява категорично: “Нито един закон не може да се издаде, допълни, измени и отмени, докле той по-напред не се обсъди и приема от Народното събрание, което има право така също и да тълкува неговия истински смисъл”⁷¹. Понататък в гл. XV – “Какви работи има да върши Народното събрание”, по този проблем чл. 105, т. 1 постановява: “Народното събрание има: 1. Да обсъжда законопроектите, според чл. 44”. Самият начин за внасяне на законопроектите, за тяхното разглеждане и за резултатите от това разглеждане е регламентиран в специална гл. XVI – “За реда, по който се внасят и разглеждат проектите и предложенията”. Тази глава включва единадесет члена – 108–118⁷², и те детайлно развиват постановките, намерили място в двете коментирани подточки на чл. 8 от Мемоара. И тук трябва да се обърне внимание на правните познания на членовете на ТЦБК. Те възприемат най-напредничавите идеи, свързани със законодателната дейност на парламента, и по този начин доказват, че българската обществено-политическа мисъл през 60-те години на XIX в. не отстъпва на най-прогресивните постижения на политическите и правните учения в Европа по това време.

Последната подточка на чл. 8 от Мемоара настоява събранието “да има право да си изработва вътрешните регуламенти, да избира от средата си своя председател, своите подпредседатели и пр.” И този проблем е регламентиран обстойно в Търновската конституция. Според чл. 88 откриването на Народното събрание става под председателството на “най-старий по години” от депутатите и веднага се пристъпва към избор на председател и подпредседатели. В следващия чл. 89 на Народното събрание се дава правото да избира от състава си толкова секретари, колкото са му “потребни за работите”. Чл. 94 изрично постановява: “Правата на председателя и отговорността на членовете на събранието за ред и приличие в заседанията определяват се в особен Правилник за вътрешния ред на Събранието”⁷³.

Съдържанието на чл. 8 от частта “За политическата самостоятелност” на Мемоара изцяло кореспондира с основните постановки, намерили място в Търновската конституция, по въпросите, свързани с Народното събрание. Детайлизирането и по-ясното регламентиране на правата на парламента в основния закон на Княжество България не намалява достойнствата на първия български проект за конституция, още повече че в някои отношения предложенията и издигнатите идеи от ТЦБК са с по-ярко демократично съдържание от тези, приети от Търновското учредително събрание. Разбира се, и двете позиции имат своето обяснение, но като цяло положенията за Народното събрание в Мемоара се припокриват с положенията от Конституцията и между тях няма нито принципно, нито смислово разминаване, а това е поредният голям плюс за ТЦБК.

В предпоследната – XXI глава на Търновската конституция – “За Върховните Правителствени Уредби; За Министерския съвет и Министерствата”, са изяснени въпросите, отнасящи се до правителството и отделните министерства⁷⁴. Този проблем е засегнат сравнително обстойно и в чл. 7 на коментираната част от Мемоара. Според комитетските дейци българското царство ще се управлява от царския наместник “с помощта на един съвет, на който членовете да бъдат изключително българи, избрани от народното представителство”. Те трябва да разделят властта помежду си и всеки един от тях да бъде началник на едно отделение. Членовете на съвета да имат правото на първоначинание за изработването на законопроектите и на предначертанието – проекта, за бюджета на държавата, които проекти след одобряването на Народното събрание да се поднасят на царския наместник за утвърждаване. И още – те трябва да бъдат под взаимна отговорност (царският наместник и министрите – б. а. И. С.) за делата си “и заради това никое решение на царския наместник не ще има законна сила, ако не бъде подписано и от членовете на съвета”⁷⁵.

Представянето на цялото съдържание на чл. 7 от Мемоара представлява частично повторение на вече казаното в предходните страници за правомощията на княза и за политическата отговорност на министрите, поради което тези два въпроса няма да се

коментират в изложението, което следва. Цялостното излагане на чл. 7 въпреки това е наложително, за да се открият ясно вижданията на ТЦБК по този толкова важен проблем.

Постановките в първия проект за българска конституция по въпроса за Министерския съвет и министрите съответстват в много отношения на текстовете в Търновската конституция по същата материя. Чл. 149 гласи: "Изпълнителната власт под върховния надзор и ръководство на Князя (чл. 12) принадлежи на министрите и на техния съвет", а чл. 152 постановява: "Министрите се назначават и уволняват от Князя".

При сравнение на тези два члена с първата част на чл. 7 от Мемоара се забелязва и нещо много общо, и нещо много различно. Чл. 149 изцяло съответства на разбиранията на Тайния комитет. Същото обаче не може да се каже за чл. 152. Докато ТЦБК предвижда изборът на министрите да става от Народното събрание, Конституцията дава това право на княза. Подобно предложение, като направеното от комитетските членове, дава и митрополит Натанаил в късната есен на 1878 г. в отговора на циркулярното писмо с 16 въпроса, изпратено от княз Дондуков-Корсаков до известни български дейци за мнение по изготвянето на проекта за Органически устав. Според него Народното събрание избира министрите, както това е в Швейцария, а князът ги утвърждава⁷⁶.

Почти във от съмнение е фактът, че посоченото разминаване се получава поради различното време и различните условия, в които се подготвят двата документа. Колкото и демократично да изглежда предложението на комитетските дейци, то не отговаря на установената европейска практика с едно единствено изключение – Швейцария. Монархическата власт според тази практика се явява като неутрална, координираща власт, притъпяваща и изглаждаща противоречията между останалите власти. Според Б. Констан "Кралят в свободната държава е особено същество, което се издига над различните мнения и няма други интереси, освен запазването на реда и свободата. Той стои над човешките вълнения. Върхът на политическото изкуство се състои в това, че сред самите разногласия, без които няма свобода, се създава неприкосновена област на безопасност, величие и безпристрастие, докато не преминат известни

граници, и щом възникне опасност, им поставя предел чрез законни и конституционни средства, чужди на всякакъв произвол"⁷⁷.

Друг важен момент в първата част на чл. 7 е този, според който членовете на съвета – т. е. министрите, трябва да бъдат "изключително българи". Самият начин на изказ не подсказва императивен смисъл, което ще рече, че в Министерския съвет могат да се допускат и отделни чужденци, но като цяло той трябва да бъде съставен преди всичко от български граждани. Подобен замисъл на ТЦБК не е лишен от основание и не накърнява националното достойнство на българите. След почти петвековно чуждо владичество изтерзаният народ не може да предложи (или трудно би направил това) подготвени личности за всички ръководни области на висшата държавна администрация.

Това е отчетено и от Търновската конституция, тъй като проблемът е от изключителна важност за младата българска държава. В гл. XII – "За гражданите на Българското Княжество" – дял II е онаследен: "За държавната и обществена служба". Чл. 65 от този дял постановява: "Само Български поданици могат да заемат длъжности по държавна, обществена и военна служба". Следващият – 66-ти член, обаче дава възможност за избягване на тази категорична забрана, като отбелязва, че "и чужденци могат да се приемат на служба, но за това всякоя път се изисква разрешение от Народното събрание"⁷⁸. Тук законодателите в Търновското Учредително събрание се ръководят от същите съображения, които са на вниманието на ТЦБК. Самата практика по-късно показва, че тази предвидливост и на комитетските членове, и на Учредителното събрание е от значима полза за държавата.

Според чл. 7 от Мемоара "членовете на съвета" трябва да разделят властта помежду си и всеки един от тях да бъде началник на едно отделение. Те ще имат правото и задължението да подготвят законопроектите и проектобюджета на държавата, които след обсъждане и приемане от Народното събрание се предлагат за одобрение от царския наместник.

Такива са задълженията на министрите и според Търновската конституция. Чл. 161 постановява, че Министерският съвет включва шест министерства: На външните работи и Изповеданията; На Вътрешните работи; На Народното Просвещение; На Финансите;

На Правосъдието и Военно Министерство⁷⁹. В гл. XIV на конституцията – “За реда, по който се внасят и разглеждат проектите и предложенията” – чл. 109 има следното съдържание: “Законопроектите и предложенията на Правителството се внасят в Народното събрание от надлежните министри по Княжеска заповед. Всякой представител може да внесе в Народното Събрание законопроект или предложение, ако те са подписани от една четвъртина от присъстващите представители”⁸⁰.

Общите положения и в тези сравнявани части са очевидни, но Търновската конституция разширява възможността за внасяне на законопроекти и от народните представители при определени условия. Това безспорно дава възможност за прякото участие на народните избраници в изработването на законопроекти – т. е. дава им възможност за законодателна инициатива, което отговаря на европейската парламентарна практика.

В раздела “За политическа самостоятелност” на Мемоара има два члена, които не намират място в разпоредбите на Търновската конституция. Това са чл. 12, който гласи: Да се определи един данък, който Българското Царство да плаща на империята годишно и който да ся минува всяка година редовно в бюджета на Царството”, и чл. 13 със следното съдържание: “Българският език да бъде официалният език на царството”⁸¹.

Причините, поради които чл. 12 от Мемоара не намира място в основния закон на Княжество България, са повече от ясни. На първо място, този въпрос е регламентиран от чл. 6 на Санстефанския мирен договор⁸² и чл. 1 на Берлинския мирен договор⁸³. В първия документ се казва, че България е “поданно княжество”, а във втория, че тя е “трибутарно княжество”, което ще рече, че новата държава трябва да заплаща определен трибут – данък, на сюзерена. Следователно, след като това задължение е наложено от тези договори на България, то придобива силата на международен ангажимент на княжеството и няма никакъв смисъл да се регламентира чрез Конституцията. На второ място, трябва да се подчертае, че участниците в съставянето на Търновската конституция съвсем съзнателно не афишират зависимостта на България от Османската империя. Единствено високограмотните хора, които

правят разлика между княз – княжеска власт и цар – царска власт, могат да разберат от текста на основния закон, че той е на зависима държава. На трето място, следва да се отбележи, че това е един частен външнополитически проблем, който не може да намери място в Конституцията, тъй като тя, като основен закон на страната, регламентира в принципен ред най-важните страни от вътрешнополитическия живот на държавата. Що се отнася до предложението на ТЦБК, то трябва да се оцени като нещо напълно приемливо за времето и условията, в които е изготвен документът.

Относно чл. 13 разсъжденията могат да се разположат в същата плоскост, както разсъжденията за чл. 12. Искането през 1867 г. българският език да бъде официален в проектираната българска държава е повече от разбираемо. Вече в свободна България регламентирането на това естествено положение би породило въпроси от рода на тези кой език още има претенции за такъв статут и защо това е така.

Следователно комитетските членове постъпват напълно резонно през 1867 г., като включват тези два члена в първия проект за български основен закон. Същото може да се каже за депутатите в Учредителното събрание, които не включват тези проблеми в Търновската конституция. Като отчитат времето и условията, в които творят, и едните, и другите намират най-оптималните варианти за изява на своите виждания и настроения и на същите на либерално-настроена част от узрялото за политическа самостоятелност, а във втория случай вече свободното, българско общество.

* * *

Направената съпоставка между Мемоара до султан Абдул Азис от февруари – март 1867 г. и Търновската конституция от 1879 г. не оставя никакво съмнение в лансираната идея, че творението на ТЦБК е първи проект за българска конституция, появил се още през Възраждането, и то цели 11 години преди възстановяването на държавата на българите. Този факт, сам по себе си знаменателен, показва по категоричен начин, че българското общество през 60-те години на XIX век е напълно узряло за самостоятелен политически живот. Съставен без каквато и да е чужда намеса, Мемоарът в ос-

новните си две чести “За политическата самостоятелност” и “За българската черкова” съдържа почти всички основни моменти, включени от Учредителното народно събрание в Търновската конституция. Като се има предвид, че първоначалният проект на последната е подготвен от С. И. Лукиянов, а по-късно е преработен от него – т. е. има първи и втори вариант на проекта Лукиянов⁸⁴, след това се появява Петербургският проект, дял за изработването на който имат управляващият Вншното министерство на Русия Н. К. Гирс, вицедиректорът на Азиатския департамент А. А. Мелников, руският посланик в Константинопол княз А. Б. Лобанов-Ростовски, военният министър граф Д. А. Милютин, управляващият Второ отделение на императорската канцелария княз С. Н. Урусов, съветниците в това отделение Н. Д. Мягков и Ф. А. Брун и професорът по държавно право А. Д. Градовски⁸⁵, може да се каже, че направеното от П. Кисимов и ТЦБК е изключително постижение на българската политико-правна мисъл през втората половина на XIX век.

Тук задължително трябва да се отбележи, че силно влияние върху основните постановки в Мемоара и в Търновската конституция оказват използваните модели на основните закони на съседните балкански страни. Проектът на Конституцията, приета в Търново, е съобразен първоначално със сръбската конституция (устав) от 1869 г. и отчасти с румънската конституция от 1866 г.⁸⁶ Създателите на Мемоара използват през 1867 г. преди всичко румънската конституция от 1866 г., в която има такива впечатляващи постановки като: “Всичката държавна власт изхожда от народа” (чл. 31); “Князът няма друга власт освен тази, която му дава Конституцията” (чл. 96); “Камарата и Сенатът се събират без свикване на 15 ноември всяка година” (чл. 95); “Действието на Конституцията не може да бъде преустановено нито изцяло, нито на части” (чл. 128)⁸⁷. Тези демократични принципи, заложи в основния закон на Румъния, оказват своето благотворно въздействие върху комитетските дейци и тяхното дело.

Като последователи на либералната политическа доктрина, членовете на ТЦБК защитават по категоричен начин нейните завоевания. Във всяка част на изработения Мемоар те отбелязват положението, в което живеят българите, положение, невписващо

се в новото време, и посочват какво трябва да се направи, за да се промени то. Отстоявайки основополагащите принципи на тази доктрина, дейците на тайния комитет плътно се доближават до основните постулати, намерили място в Търновската конституция, като в някои отношения отиват значително по-напред в своя либерален демократизъм. Предначертанията за избор на патриарха от Народното събрание, за избор на членовете на Св. Синод, за избор на министрите от парламента, за това, че никое решение на царския наместник не ще има законна сила, ако не бъде подписано “от членовете на съвета” – т. е. от правителството, са убедително доказателство, че ТЦБК е последовател на най-напредничавите постижения на либерализма като теория и практика.

Разделението на властите в Мемоара впечатлява със своята дълбочина. То е гарант за реализиране на възприетите и издигнати принципи за правата на личността, за гражданската (личната) свобода, за политическите свободи, за свободата на словото и печата, за свободата на сдруженията, за свободата на “публичните разговори” – свободата на разискванията, за свободата на политическите и обществените питания и т. н.

Погледнати дори от разстоянието на времето, идеите, заложи в двете основни части на Мемоара, впечатляват силно най-вече с това, че значимата част от тях намира място в първия основен закон на възстановената българска държава. А това е категорично доказателство за приемствеността в българската обществено-политическа мисъл през втората половина на XIX век, макар двете четвъртини на този отрязък от време да се намират в различни епохи за българите – на жестоко чуждоземно и иноверно владичество до 1878 г. и на самостоятелен държавен живот след 1879 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ План за освобождението на България ноември – декември 1858. – В: Г. С. Раковски. Писма и ръкописи на Раковски. Т. I (съставител Г. Димов) С., 1952, с. 359–363; План за освобождение на България 1861. – В: Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” – Български исторически архив (понадатък НБКМ–БИА), ф. 1, ІБ, 668; Статут за Привременно българско

началство в Белград, 15 юни 1862. – В: НБКМ–БИА, ф. 154, а. е. 12, л. 5–8; Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето, 1 януари 1867. – В: НБКМ–БИА, ф. 1, ІБ, 761; Програма на БРК, 1 август 1870. – В: Свобода, г. І, бр. 46, 14 окт. 1870; “Български глас” 1870. – В: **Христов, Хр., Н. Генчев.** Българско възраждане. Христоматия по история на България. Ч. II, С., 1969, с. 362–374; Наредата за освобождението на българския народ 1871. – В: **В. Левски.** Документално наследство. С., 1973, с. 110–116; **Хр. Ботев.** Народът вчера, днес и утре. – В: Дума на българските емигранти, бр. 1 и 2 от 10 и 25 юни 1871; Програма на Българския революционен централен комитет, приета на общото събрание 29 апр. – 4 май 1872. – В: **В. Левски.** Документално наследство, с. 170–176 и др.

² Акт за свещена коалиция между румъните и българите 1866. – В: Документи за българската история. Т. I, С., 1931, с. 438–439; Основно законоположение на народните тайни комитети 1867. – В: Народност, г. I, бр. 11, 27 дек. 1867; Мемоар на Тайния централен български комитет до султан Абдул Азис от 1867. – В: НБКМ–БИА, ф. 5, а. е. 3, л. 1–4; Обръщение на Тайния централен български комитет към българския народ от 1868 г. – В: Народност, г. I, бр. 36, 28 юли 1868.

³ Проектопрокол за създаване на югославянска държава – 5 април 1867. – В: Документи за българската история. Т. I, с. 434–435; Прошение на 51 български първенци до конференцията в Париж през 1869 г. – 29 дек. 1868. – В: Научен архив на Института по история на БАН (по-нататък НАИИ–БАН), арх. кол. XII, оп. 38, а. е. 230, л. 1099–1105; Програмна статия “Обновление” на в. “Отечество” – 25 юли 1869. – В: Отечество, г. I, бр. 1, 25 юли 1869.

⁴ НБКМ–БИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 3, л. 1–4. В последващия текст ще бъде използван неговият публикуван от П. Кисимов вариант, тъй като той изцяло се припокрива с оригинала – **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. История с документи и писма. С., 1901, с. 47–60.

⁵ Вж. бел. 2 в: **Стоянов, Ив.** За външнополитическата ориентация на Тайния централен български комитет. – Тр. на ВТУ, Т. XXIII, кн. 3, 1985 – 1986, С., 1986, с. 41–42.

⁶ **Стоянов, Ив.** За разликата между проектомемоара и Мемоара до султан Абдул Азис от февруари 1867 г. – Годишник на Варненския свободен университет. Т. VI, Варна, 2000, с. 378–382.

⁷ Вж. бел. 39 в: **Бурмов, Ал.** Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му). – В: Избрани произведения. Т. II, С., 1974, с. 86.

⁸ **Баламезов, Ст.** Конституционно право. Част първа. С., 1993, с. 194 и сл.

⁹ **Христов, Хр.** Икономическо развитие на българските земи след Кримската война (Селско стопанство). – В: История на България. Т. 6, С., 1987, с. 44.

¹⁰ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 57.

¹¹ **Българската държавност в актове и документи** (съст. В. Гюзелев) С., 1981, с. 199.

¹² **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 58.

¹³ **Българската държавност в актове и документи**, с. 197; с. 208–209.

¹⁴ **Маркова, З., Ел. Стателова.** Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание. – В: Търновските законодатели. Юбилеен сборник. С., 1980, с. 24.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ **Конституция на Българското Княжество.** Търново 1879 г. Априлий 16 ден, с. 22.

¹⁷ Пак там, с. 36–37.

¹⁸ **Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново.** Пловдив и др., 1879. – Заседание на 22 март/3 април 1879 г., с. 197.

¹⁹ **Кант, Им.** Отговор на въпроса: Какво е Просвещение? Берлин, 1784. Цит. по **Петков, П.** Записки по история на новото време. С., 1992, с. 88.

²⁰ НБКМ–БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 5.

²¹ Пак там, л. 8а.

²² Вж. подробно **Стоянов, Ив.** Държавнотворческите възгледи на Тайния централен български комитет. – Епохи, г. III, сн. 2, 1995, с. 39–40.

²³ **Българската държавност в актове и документи**, с. 196.

²⁴ Пак там, с. 207.

²⁵ **Стоянов, Ив.** Държавнотворческите възгледи..., с. 41–42.

²⁶ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 52.

²⁷ Пак там, с. 56.

²⁸ Пак там, с. 52–53.

²⁹ Пак там, с. 52.

³⁰ **Конституция на Българското Княжество**, с. 5.

³¹ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.

³² **Конституция на Българското Княжество**, с. 4.

³³ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 52.

³⁴ **Конституция на Българското Княжество**, с. 5.

³⁵ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 52.

³⁶ Пак там.

³⁷ **Конституция на Българското Княжество**, с. 6.

³⁸ Пак там, с. 7.

- ³⁹ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 54.
- ⁴⁰ Конституция на Българското Княжество, с. 10.
- ⁴¹ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 54.
- ⁴² Вж. подробно **Стоянов, Ив.** Държавнотворческите възгледи..., с. 44–45.
- ⁴³ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 54.
- ⁴⁴ Българската държавност в актове и документи, с. 208.
- ⁴⁵ Конституция на Българското Княжество, с. 12.
- ⁴⁶ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁴⁷ Конституция на Българското Княжество, с. 12.
- ⁴⁸ Вж. подробно по този проблем в посочените в тази бележка проучвания и цитираните от авторите на обозначените страници изследвания: **Милюков, П.** Болгарская конституция. Ч. I. – В: Русское богатство, 1904, № 8, с. 194–216; **Същият автор.** Българската конституция. С., 1905, с. 1–20; **Козменко, И. В.** Руската дипломатия и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982, с. 117–119; **Манолова, М.** Създаване на Търновската конституция. С., 1980, с. 175–178; **Стоянов, Ив.** Либералната партия в Княжество България (1879 – 1886 г.). С., 1989, с. 70, с. 138; **Същият автор.** За характера и първите нарушения на Търновската конституция. – Епохи, 1997, кн. 3–4, с. 34.
- ⁴⁹ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 54.
- ⁵⁰ Конституция на Българското Княжество, с. 16.
- ⁵¹ **Тодорова, М.** Подбрани извори за историята на балканските народи XV – XIX век. С., 1977, с. 161–162.
- ⁵² **История** на българския политически живот. Извори. Ч. I. Политически идеи и борби през Възраждането и възстановяване на българската държава – средата на XVIII в. – 1885 г. (съст. Дойнов, Д., М. Тодорова), Варна, 2000, с. 26.
- ⁵³ **Грей, Дж.** Либерализмът. С., 1991, с. 30.
- ⁵⁴ *Nouvelle histoire des idées politiques.* P., 1990, p. 189.
- ⁵⁵ Конституция на Българското Княжество, с. 21–27.
- ⁵⁶ Пак там, с. 27–35.
- ⁵⁷ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁵⁸ Конституция на Българското Княжество, с. 22.
- ⁵⁹ Пак там, с. 32–33.
- ⁶⁰ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁶¹ Конституция на Българското Княжество, с. 26–27.
- ⁶² Пак там, с. 27.
- ⁶³ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁶⁴ Конституция на Българското Княжество, с. 33–34.

- ⁶⁵ **Баламезов, Ст.** Българската конституция. – В: Конституционно право. Част първа. С., 1993, с. 35.
- ⁶⁶ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁶⁷ **Баламезов, Ст.** Как е въведен парламентарният режим в България. – В: Отец Паисий, г. II, бр. 9, 1929, с. 82; Българската конституция, с. 38.
- ⁶⁸ Конституция на Българското Княжество, с. 40–41.
- ⁶⁹ Теория на политическите и правните учения (колектив под ред. на В. С. Нерсисянца). С., 1989, с. 232.
- ⁷⁰ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁷¹ Конституция на Българското Княжество, с. 12.
- ⁷² Пак там, с. 28–30.
- ⁷³ Пак там, с. 23–24.
- ⁷⁴ Пак там, с. 38–42.
- ⁷⁵ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 53.
- ⁷⁶ **Баламезов, Ст.** Българската конституция, с. 27.
- ⁷⁷ Цит. по Теория на политическите и правните учения, с. 233.
- ⁷⁸ Конституция на Българското Княжество, с. 16.
- ⁷⁹ Пак там, с. 41.
- ⁸⁰ Пак там, с. 28–29.
- ⁸¹ **Кисимов, П.** Пос. съч., с. 54.
- ⁸² Българската държавност в актове и документи, с. 196.
- ⁸³ Пак там, с. 207.
- ⁸⁴ **Гримм, Э.** История и идейни основи проекта органическогo устава, внесенoгo в Търновскoе Учредителнoе Собрание 1878 г. – В: ГСУ, ЮФ, 1920/1921. С., 1922, с. 11 и сл; **Манолова, М.** Създаване на Търновската конституция, с. 21–23.
- ⁸⁵ Пак там, с. 27. Вж. и цитираните на същата страница източници и литература.
- ⁸⁶ **Баламезов, Ст.** Българската конституция, с. 25.
- ⁸⁷ Пак там, с. 92.